

A Systematic Explanation of the Principles of Intellectual Education in the Quranic Thought of Imam Khamenei

Mohammad Hossein Fouladgar^{1✉}

1. Corresponding Author, Fourth Level (Ph.D. equivalent) of Qom Seminary, Qom, Iran:
Mh.Fouladgar72@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
16 March 2026
Received in revised form:
8 April 2026
Accepted:
8 May 2026
Available online:
20 June 2026

Keywords:
Holy Quran,
educational
principles,
intellectual
education,
upbringing,
Imam Khamenei.

ABSTRACT

Objective: This study aims to elucidate the systematic principles of intellectual education within the thought system of Imam Khamenei, grounded in the Holy Quran and prophetic narrations.

Method: Employing a descriptive-analytical method and library-based research, the study critically examines Imam Khamenei's statements, Quranic verses, and authoritative hadith collections to derive prescriptive educational principles.

Findings: Intellectual education in this paradigm is not the mere transmission of knowledge, but a process of "bringing forth life and extracting the treasures of reason towards movement and action."

Five interconnected foundational principles were identified: (1) **Facilitation** – creating an environment that enables the learner's free and conscious choice; (2) **Empowerment of Reasoning** – stirring the power of thought to restrain ignorance and convert doubt into certainty; (3) **Strengthening Lesson-Taking (ibra)** – deriving lessons from divine laws to cultivate rational foresight and preventive piety; (4) **Proof-Centeredness in Cognition** – transitioning from blind imitation to investigation and replacing imposition with rational persuasion; and (5) **Alignment of Proof and Faith** – integrating demonstrative knowledge with heartfelt belief to ensure both mental protection and dynamic, righteous action.

Conclusion: In this model, entrusting the "torch of reason" to the human being guarantees guidance towards ultimate perfection. By forging a deep bond between knowledge and practice, the system lays the foundation for attaining the goodly life (*hayāt ṭayyiba*), producing individuals who are both analytically rigorous and spiritually driven

Cite this article: Fouladgar, M. H. (2026). A Systematic Explanation of the Principles of Intellectual Education in the Quranic Thought of Imam Khamenei. *The Quran and Science*, 20 (38), 103-126. <https://doi.org/10.22034/qve.2026.21655.1991>

© The Author(s). **Publisher:** Al-Mustafa International University.
DOI: <https://doi.org/10.22034/qve.2026.21655.1991>

Introduction

In the Islamic worldview, the true identity of the human being and the distinguishing boundary between humanity and animality lie in the faculty of intellect (*‘aql*). The Quran explicitly identifies the suspension of reason as the root cause of wretchedness, quoting the denizens of Hell: “Had we but listened or used our intellect, we would not be among the companions of the Blaze” (67:10). While all dimensions of human existence require nurturing, the strategic importance of the intellect demands a heightened focus on “intellectual education” (*tarbiyat ‘aqlānī*). The Holy Quran, as the comprehensive charter of guidance, continually calls for the blossoming of human reason. Imam Khamenei, with his rare mastery of revealed sources and acute awareness of contemporary societal needs, has articulated a vision in which Quranic guidance embraces every sphere of life. His speeches and writings, therefore, constitute a practical model for educators and researchers seeking an authentic, revelation-based educational system. Despite the existence of prior studies on intellectual education—ranging from general Quranic-hadith investigations (e.g., Marzuqi & Safari, 2007; Khalifeh & Mar’ashi, 2011; Ehsani, 2014) to strategic and epistemological inquiries (Bani-Hashemi & Moqaddas, 2013; Rashidi, 2019) and case-based or obstacle-focused analyses (Aqasafari et al., 2020; Taqizadeh Pasandi et al., 2021)—a systematic extraction of the principles governing intellectual education from Imam Khamenei’s integrated Quranic thought has remained a scholarly gap. The present research fills this lacuna by answering the central question: What are the systematic principles of intellectual education in Imam Khamenei’s Quranic thought?

Method

This study is a qualitative, fundamental-theoretical inquiry employing an *ijtihadī* (disciplined inferential) approach. The method adopted is descriptive-analytical. Data were gathered through library and documentary research, relying on primary sources: the Holy Quran, authoritative hadith compilations (al-Kāfī, Nahj al-Balāgha, Biḥār al-Anwār, etc.), and the complete body of Imam Khamenei’s statements, sermons, and written works retrieved from his official archives. The scope encompassed all Quranic verses pertaining to intellect, reflection, and reasoning, relevant narrations, and the entirety of the Supreme Leader’s pronouncements on education, rationality, and intellectual training.

The analytical process proceeded in three stages: (a) **Concept extraction** – a close reading of the texts to arrive at a precise definition of “intellectual education” from the perspective of the Quran and Imam Khamenei’s discourse; (b) **Classification and alignment** – categorising key statements and matching them with revelatory foundations to identify behavioural patterns and general rules; (c) **Principle inference** – the final derivation of five overarching principles that constitute the structural framework of intellectual education in this thought system.

Findings

Before detailing the principles, the study clarifies core concepts. *Tarbiyat* (education) is etymologically rooted in *rabw*, meaning increase and gradual nurturing, and in Imam Khamenei’s terminology it signifies “giving life and birth to a human being” and activating the inner springs of the learner. *‘Aql* (intellect) is defined not merely as a material calculating device but as a three-tiered faculty: one that leads to nearness to God and monotheism, one that designs an Islamic lifestyle, and one that regulates the material affairs of life. *Principles* (*uṣūl*) are prescriptive general rules that guide the educator, derived from the interplay of foundational beliefs and educational goals. *Intellectual education*, in Imam Khamenei’s words, is “extracting the power of human reason, making it govern human thoughts and actions, and placing the torch of reason in man’s hand so that he can discern the path by its light and be able to traverse it.” On this basis, the following five principles were identified and systematically analysed.

1. The Principle of Facilitation and Context Creation

Intellectual education commences not with the imposition of ideas but with the provision of a fertile environment for the learner’s innate capacities to flourish. Islamic philosophy holds that the educator is not the creator of perfection but the provider of the necessary conditions for growth, because ultimately the learner’s will and choice bring about change. The Quran models this by first cleansing the mind of material attachments before calling to reflection: “And the life of this world is but play and diversion, and the home of the Hereafter is better for those who fear God. Will you not then use your intellect?” (6:32). Imam Khamenei concretises this principle through the analogy of the learner community—especially the youth—as a “surging river.” The educator, as a strategic engineer, must (1) scientifically recognise the river’s potential; (2) identify the points of need; and (3) dig channels to direct the water towards those needs, preventing the waste of talent. Thus, facilitation means opening the path and placing the valuable commodity of aptitude where it can flourish.

2. The Principle of Empowering the Force of Reasoning

Mere possession of the intellect is insufficient; it must be actualised, stirred, and rendered efficient. The Quran sharpens reason by systematically presenting the signs (*āyāt*) of creation: “Thus does God make clear to you His verses that you may reason” (2:242). Imam Khamenei invokes the mission of the prophets as articulated in Nahj al-Balāgha: “to unearth for them the buried treasures of intellects.” He identifies two essential functions of a strengthened intellect. First, the intellect acts as an *‘iqāl* (a tether), citing the prophetic tradition “Intellect is a rein against ignorance” to illustrate that a trained reason restrains the rebellious soul from waywardness. Second, a fortified intellect transforms doubt into certainty. Referring to the ḥadīth in which the Prophet told a man disturbed by inner whisperings that this was “sheer faith,” Imam Khamenei emphasises that the learner must be empowered to move through intellectual dead-ends and reach a position of conviction, rather than remaining trapped in scepticism.

3. The Principle of Strengthening the Faculty of Lesson Taking (*‘Ibra*)

‘Ibra (derived from *‘ubūr*, to cross over) is a cognitive mechanism that moves from the outward appearance of events to their inner meaning and causes. The Quran repeatedly commands journeying through the earth to observe the end of earlier peoples (30:42), which is not a call to tourism but to rational reflection on the divine laws governing history. Imam Khamenei treats lesson-taking as a deliberate intellectual habit cultivated by Islam. He cites the maxim from Nahj al-Balāgha: “Whoever is confronted with clear lessons ... piety will restrain him from plunging into doubts.” Thus, *‘ibra* strengthens the rational predictive power of the learner, enabling him to discern the correct path before falling into calamity. Moreover, Imam Khamenei identifies contemporary history—the pre- and post-Revolution contrast, the eight-year war—as a vast theatre of *‘ibra* which, when properly elucidated, sharpens the learner’s ability to distinguish the fronts of truth and falsehood.

4. The Principle of Rational Persuasion and Proof Centeredness in Cognition

Intellectual education requires a transition from blind imitation to investigated conviction. The educator must replace imposition (*tahmīl*) with understanding (*tafhīm*). The Quran itself establishes a model of logical argumentation, as in the proof for divine unity: “Had there been gods besides God in the heavens and the earth, they would both have been corrupted” (21:22). The ḥadīth tradition distinguishes between blameworthy quarrelling and praiseworthy disputation based on proof (*al-jidāl al-aḥsan*), in which one adduces evidence and responds with reason, never denying a truth or

accepting a falsehood due to argumentative weakness. Imam Khamenei insists that as the learner matures, the rod and the frown must give way to explanation and demonstration; even in political conflicts, Imam Ali set the example by reasoning with his opponents. This principle, therefore, mandates that the educator cultivate a culture of logical discourse and evidence-based conviction in the learner.

5. The Principle of Alignment of Proof and Faith

The pinnacle of Imam Khamenei's intellectual education system is the conviction that a fully developed intellect requires both sound argumentation and a rightly oriented heart. Demonstrative knowledge (*ma'rifat istidlālī*) serves as a "firm pillar" that blocks the paths of doubt and secures the mind against intellectual subversion. Yet, argument alone does not generate movement; it is faith-based knowledge (*ma'rifat imānī*) that provides the motivational drive, the "engine" of action. The Prophet's training of Abu Dharr illustrates this: he was not transformed through dry philosophical proofs but through a luminous faith infused with love, attraction, and fervour that propelled him along the path of truth. The Quran attests to this interplay: "We have made clear the signs for a people who are certain" (2:118)—only a heart grounded in conviction can benefit fully from rational proofs. Therefore, the educator must deliberately fuse cognitive rigour with heartfelt belief, ensuring that the learner not only understands the truth but is passionately driven to enact it.

Conclusion

The research demonstrates that intellectual education in Imam Khamenei's Quranic thought is an existential process of "giving birth to human truth," far exceeding mere logical instruction. The five derived principles form a coherent, dynamic system: facilitation creates the necessary conditions; empowerment of reasoning activates the intellect; lesson-taking expands foresight; proof-centeredness guarantees cognitive integrity; and the alignment of proof and faith ensures both the protection and the vitality of the rational soul. This model entrusts the "torch of reason" to the human being, enabling him to navigate the path to ultimate perfection and, by cementing the nexus between knowledge and action, it lays the foundation for attaining the goodly life (*ḥayāt ṭayyiba*). The educator's overarching duty is to institutionalise intellect as the criterion and reference in society, nurturing individuals who combine analytical strength with luminous faith and are thus equipped to break through impasses on the journey of individual and civilisational growth.

تبیین نظام‌وار اصول تربیت عقلانی در اندیشه قرآنی امام شهید

خامنه‌ای

محمدحسین فولادگر✉

۱. نویسنده مسئول، سطح چهار حوزه علمیه قم، قم ایران، رایانامه: Mh.Fouladgar72@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۲۵ اسفند ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:

۱۹ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش:

۱۸ اردیبهشت ۱۴۰۵

تاریخ انتشار:

۳۰ خرداد ۱۴۰۵

کلیدواژه‌ها:

قرآن کریم،

اصول تربیتی،

تربیت عقلانی،

پرورش،

امام خامنه‌ای.

هدف: این مطالعه در پی تبیین اصول نظام‌مند تربیت عقلانی در منظومه فکری امام خامنه‌ای، با ابتنا بر قرآن کریم و روایات نبوی است.

روش: این پژوهش با به‌کارگیری روش توصیفی - تحلیلی و پژوهش کتابخانه‌ای، به بررسی انتقادی بیانات امام خامنه‌ای، آیات قرآن کریم و مجموعه‌های معتبر حدیثی می‌پردازد تا اصول تربیتی تجویزی را استخراج کند.

یافته‌ها: تربیت عقلانی در این الگو، صرف انتقال دانش نیست، بلکه فرایندی است از «زنده کردن و استخراج گنجینه‌های عقل در جهت حرکت و عمل». پنج اصل بنیادین به‌هم‌پیوسته شناسایی شد: (۱) تسهیل‌گری - ایجاد محیطی که انتخاب آزادانه و آگاهانه‌تری را ممکن می‌سازد؛ (۲) توانمندسازی تعقل - برانگیختن نیروی تفکر برای مهار چهل و تبدیل شک به یقین؛ (۳) تقویت عبرت‌گیری - درس‌آموزی از سنت‌های الهی برای پرورش آینده‌نگری عقلانی و تقوای پیشگیرانه؛ (۴) برهان‌محوری در شناخت - گذار از تقلید کورکورانه به تحقیق و جایگزینی تحمیل با اقناع عقلانی؛ و (۵) هم‌سویی برهان و ایمان - ادغام دانش برهانی با باور قلبی برای تضمین مصونیت فکری و عمل صالح پویا.

نتیجه‌گیری: در این الگو، سپردن «مشعل عقل» به انسان، هدایت به سوی کمال نهایی را تضمین می‌کند. این نظام با ایجاد پیوندی ژرف میان دانش و عمل، زمینه دستیابی به حیات طیبه را فراهم می‌آورد و افرادی را پرورش می‌دهد که هم از دقت تحلیلی برخوردارند و هم از انگیزه معنوی

استناد: فولادگر، محمدحسین (۱۴۰۵). تبیین نظام‌وار اصول تربیت عقلانی در اندیشه قرآنی امام شهید خامنه‌ای. *قرآن و علم*.

۲۰ (۲۸)، ۱۰۳-۱۲۶. <https://doi.org/10.22034/qve.2026.21655.1991>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمية.

مقدمه

در جهان‌بینی اسلامی، هویت حقیقی انسان و فصل ممیز او از حیوانات، در گرو بهره‌مندی از قوه «عقل» است. حاکمیت عقل در زندگی، ضامن تشخیص خیر و شر و نیل به سعادت محسوب می‌شود؛ چنان‌که قرآن کریم از قول دوزخیان، منشأ شقاوت را تعطیلی تعقل برمی‌شمارد: ﴿وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾ (ملک: ۱۰). بر این اساس، اگرچه تمام ساحت‌های وجودی انسان نیازمند پرورش است، اما اهمیت راهبردی عقل، ضرورت توجه مضاعف به «تربیت عقلانی» را دوچندان می‌کند.

قرآن کریم به‌عنوان منشور جامع هدایت، همواره بر شکوفاسازی خرد آدمی تأکید داشته و امام خامنه‌ای *ره* نیز با تبیین جامعیت این هدایت در تمام شئون زندگی می‌فرماید: «هدایت قرآن به یک منطقه محدودی از زندگی بشر اختصاص ندارد؛ هدایت قرآنی، مربوط به همه گستره عظیم زندگی بشر است؛ یعنی این جور نیست که قرآن در یک بخشی انسان را هدایت کند و در یک بخش دیگری از موارد مورد نیاز بشر و زندگی بشر، انسان را مهمل بگذارد و بی‌اعتنا عبور بکند» (بیانات در محفل انس با قرآن کریم، ۱۴۰۰/۱/۲۵) پیوند تسلط کم‌نظیر معظم‌له بر منابع وحیانی با شناخت دقیق نیازهای جامعه، بیانات ایشان را به الگویی کاربردی برای مربیان و پژوهشگران عرصه تربیت بدل ساخته است.

نوشتار حاضر درصدد است با روش توصیفی-تحلیلی، اصول تربیت عقلانی را در اندیشه امام خامنه‌ای با تأکید بر آیات و روایات واکاوی نماید. در این راستا، پس از تبیین مفاهیم پایه، پنج اصل کلیدی شامل زمینه‌سازی، تقویت نیروی تعقل، عبرت‌آموزی، لزوم معرفت استدلالی و لزوم معرفت ایمانی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

پیشینه پژوهش

در حوزه تربیت عقلانی، پژوهش‌های متعددی با رویکردهای گوناگون انجام شده است که می‌توان آنها را در سه سطح کلی دسته‌بندی کرد:

۱. مبانی و رویکردهای کلی در منابع اسلامی: در این سطح، پژوهشگرانی همچون رحمت‌الله مرزوقی و یحیی صفری (۱۳۸۶) به بررسی مفهوم عقل و مزایای تربیت عقلانی در منابع اسلامی پرداخته‌اند. همچنین قدرت‌الله خلیفه و سید منصور مرعشی (۱۳۹۰) مبانی و روش‌های

عمومی این حوزه را از منظر قرآن و روایات واکاوی کرده‌اند. محمد احسانی (۱۳۹۳) نیز در اثر خود با عنوان «تربیت عقلانی از منظر قرآن کریم»، به واژه‌شناسی، هستی‌شناسی و محدودیت‌های عقل پرداخته و اموری نظیر زمینه‌سازی و مانع‌زدایی را به عنوان اصول تربیت عقلانی معرفی کرده است.

۲. مطالعات راهبردی و معرفت‌شناختی: برخی آثار به تدوین راهبردهای عملیاتی و بنیان‌های معرفتی تمرکز یافته‌اند. محمد بنی‌هواشمی و سعید مقدس (۱۳۹۲) در مجموعه‌ای سه‌جلدی، راهبردهایی چون صیانت و فضا سازی را در تربیت عقلانی تبیین نموده‌اند. در ساحت معرفت‌شناسی نیز شیرین رشیدی (۱۳۹۸) با استخراج آموزه‌های تربیت عقلانی بر مبنای معرفت‌شناسی قرآنی، به تبیین مؤلفه‌ها و مناط صدق معرفت در این فرایند پرداخته است.

۳. مطالعات موردی و آسیب‌شناختی: بخش دیگری از پیشنهادها به الگوهای خاص یا موانع تربیتی اختصاص دارد. علی آقاصفری و همکاران (۱۳۹۹) با روش استنطاقی شهید صدر، شیوه‌های تربیت عقلانی را در سیره حضرت یوسف (علیه السلام) تحلیل کرده‌اند. همچنین مرضیه تقی‌زاده پاسندی و همکاران (۱۴۰۰) با تمرکز بر سیره صادقین (علیهم السلام)، موانعی همچون طمع و عدم تناسب تربیت با سطح فکری متربی را شناسایی کرده‌اند که موجب توقف رشد عقلانی می‌گردد.

وجه نوآوری و تمایز پژوهش حاضر: علی‌رغم غنای پژوهش‌های فوق، تمایز و نوآوری این نوشتار در آن است که برای نخستین بار، اصول تربیت عقلانی با محوریت منظومه فکری امام خامنه‌ای (مد ظله العالی) به عنوان حکیمی قرآنی و سکان‌دار جامعه اسلامی مورد واکاوی قرار گرفته است. در حالی که آثار پیشین بیشتر به کلیات یا سیره معصومین پیشین پرداخته‌اند، این پژوهش با تطبیق آیات و روایات بر اندیشه‌های معاصر معظّم‌له، الگویی کاربردی و متناسب با اقتضائات تمدن نوین اسلامی ارائه می‌دهد که در پیشنهادها مذکور مغفول مانده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر ماهیت، از نوع تحقیقات کیفی و از حیث هدف، در زمره پژوهش‌های بنیادی-نظری قرار می‌گیرد که با رویکردی اجتهادی به استنباط اصول تربیتی می‌پردازد. روش مورد استفاده در این مطالعه، روش توصیفی-تحلیلی است. در این روش، پس از گردآوری توصیفی آراء و اندیشه‌های امام خامنه‌ای (مد ظله العالی)، به تحلیل محتوا و استخراج نظام‌مند اصول حاکم بر آنها پرداخته شده است.

ابزار و شیوه گردآوری داده‌ها: گردآوری اطلاعات در این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است. ابزار اصلی تحقیق، فیش‌برداری از منابع دست‌اول شامل قرآن کریم، جوامع روایی معتبر و مجموعه آثار، بیانات و مکتوبات امام خامنه‌ای علیه السلام است که از طریق پایگاه‌های استنادی معتبر مورد بازبینی قرار گرفته است.

جامعه و محدوده پژوهش: جامعه آماری تحقیق شامل کلیه آیات مرتبط با عقل و تفکر در قرآن، روایات مأثور و تمامی بیانات معظم‌له با تمرکز بر موضوع تربیت، عقلانیت و خردورزی است. **فرایند تحلیل داده‌ها:** فرایند تحلیل در سه مرحله عملیاتی شده است:

الف. استخراج مفاهیم: بازخوانی متون برای دستیابی به تعریف دقیق «تربیت عقلانی» از منظر آیات و اندیشه‌های امام خامنه‌ای.

ب. طبقه‌بندی و تحلیل: دسته‌بندی بیانات و انطباق آنها با مبانی وحیانی جهت دستیابی به الگوهای رفتاری و قواعد عام.

ج. استنتاج اصول: استخراج نهایی پنج اصل کلیدی (زمینه‌سازی، تقویت تعقل، عبرت‌آموزی، معرفت استدلالی و معرفت ایمانی) که شاکله اصلی تربیت عقلانی را در این منظومه فکری تشکیل می‌دهند.

الف. مفهوم‌شناسی

واکاوی دقیق اصول تربیت عقلانی مستلزم تبیین نظری واژگان کلیدی این حوزه و رسیدن به یک صورت‌بندی واحد از مفاهیم تربیت، عقل، اصول و تربیت عقلانی است.

۱. تربیت

واژه «تربیت» در لغت به معنای پروردن و آداب‌آموزی است (دهخدا، ۱۳۷۲: ۵۷۷۶/۴). از منظر ریشه‌شناسی، تربیت از ماده «ربو» به معنای زیادت و برآمدگی مشتق شده است؛ چنان‌که قرآن کریم می‌فرماید: ﴿يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيلُ الصَّدَقَاتِ﴾ (بقره: ۲۷۶) (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۳۴۰). اگرچه برخی لغویان ریشه «رب» را نیز مطرح کرده‌اند (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۱۹/۴)، اما به دلایل صرفی و عدم اعلال، ریشه «ربو» به معنای فراهم‌سازی بستر رشد، مرجح است (اعرافی، ۱۳۹۵: ۱۲۱/۱). در اصطلاح اندیشمندان مسلمان، تربیت در برابر تعلیم، بر «پرورش روحی و معنوی» دلالت دارد (مصباح یزدی، ۱۳۹۴: ۲۶). بنابراین، تربیت یک فرایند تدریجی یاری‌رسان برای شکوفاسازی استعدادها و ساحت‌های مختلف وجودی انسان در جهت دستیابی به کمال است (اعرافی، ۱۳۹۵: ۱۴۰/۱).

در منظومه فکری امام خامنه‌ای رحمته الله علیه، تربیت به معنای «حیات بخشیدن و ولادت بخشیدن به یک انسان» و شکوفاسازی چشمه‌های درونی متربی است (بیانات، ۱۳۸۷/۰۲/۱۲). ایشان تربیت را شامل دو ساحت «تربیت فکر و قوای عقلانی» (تعلیم) و «تربیت نفس و قوای روحی» (تزکیه) می‌دانند که هدف غایی انبیاء علیهم السلام در آیه **﴿يُرَكِّبُهُمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾** بوده است (بیانات، ۱۳۷۶/۱۰/۱۲).

۲. عقل

عقل در لغت به معنای نیروی آماده برای پذیرش علم و قدرت تشخیص صلاح از فساد است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۵۷۷؛ مصطفوی، ۱۳۶۸: ۲۳۸/۸). این واژه با «عقال» (بندی که پای شتر سرکش را مهار می‌کند) پیوند معنایی دارد؛ چرا که عقل مانع طغیان غرایز می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۷۰). در تفسیر المیزان نیز عقل به معنای وسیله تشخیص حق از باطل و خیر از شر تبیین شده است (طباطبایی، ۱۳۶۴: ۵/۴). امام خمینی رحمته الله علیه عقل را «قوه عاقله و روحانیه‌ای» می‌دانند که بر اساس فطرت به کمالات تمایل دارد (خمینی، ۱۳۸۹: ۲۱) و در اصطلاح، نیرویی حسابگر است که آینده امور را می‌سنجد (مصباح یزدی، ۱۳۸۳: ۲۰۷/۲-۲۰۹). امام خامنه‌ای رحمته الله علیه عقل را فراتر از یک دستگاه محاسباتی مادی دانسته و آن را در سه سطح تعریف می‌کنند: عاملی که انسان را به مقام قرب و توحید می‌رساند؛ قوه‌ای که سبک زندگی اسلامی را ترسیم می‌کند؛ و نیرویی که ارتباطات مادی زندگی را تنظیم می‌نماید (بیانات، ۱۳۹۷/۳/۲۰).

۳. اصول

«اصل» در لغت به معنای ریشه، بُن و شالوده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۲۸۲۰/۷؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۷۸). در اصطلاح تربیت، اصول به «قواعد و بایدهای کلی» اطلاق می‌شود که به عنوان راهنمای عمل مربی، از مقایسه مبانی و اهداف استخراج می‌گردند (اعرافی، ۱۳۹۵: ۱۵۱/۱). این گزاره‌های تجویزی، حد فاصل میان مبانی نظری و فعالیت‌های عملیاتی هستند (مصباح یزدی، ۱۳۹۰: ۲۹۷).

۴. تربیت عقلانی

تربیت عقلانی عبارت است از ایجاد شرایط مناسب برای پرورش قوه تفکر انسان (ملکی، ۱۳۷۹: ۵۰۲) و مجموعه تدابیری که رشد عقل را در دو جنبه نظری و عملی فراهم می‌آورد (بهشتی، ۱۳۷۹: ۵۰۸). امام خامنه‌ای ره تربیت عقلانی را چنین تعریف می‌نماید: «تربیت عقلانی یعنی نیروی خرد انسانی را استخراج کردن، آن را بر تفکرات و اعمال انسان حاکم قراردادن، مشعل خرد انسانی را به دست انسان سپردن، تا راه را با این مشعل تشخیص بدهد و قادر بر طی کردن آن راه باشد» (بیانات، ۱۳۸۸/۰۴/۲۹). این تعریف، مبنای تحلیل اصول پنج‌گانه در این پژوهش قرار گرفته است.

ب. اصول تربیت عقلانی

۱. اصل بسترآفرینی و تسهیل‌گری در رشد عقلانی

نخستین گام در تکوین تربیت عقلانی، «تسهیل‌گری» و ایجاد بستری مناسب برای شکوفایی استعدادهای درونی متربی است. بر اساس مبانی فلسفی تربیت اسلامی، مربی خالق کمال در متربی نیست، بلکه فراهم‌کننده مقتضیات رشد است؛ چرا که «در تربیت، کار مربی عموماً فراهم‌کردن زمینه‌هاست و در نهایت اراده و اختیار انسان (متربی) است که کاری خاص را تحقق می‌بخشد» (مصباح یزدی، ۱۳۹۴: ۲۷). این اصل بر «رسمیت شناختن اراده متربی» استوار است؛ به این معنا که چون متربی موجودی مختار است، مربی نمی‌تواند تفکر را بر او تحمیل کند، بلکه باید با «شناخت ظرفیت‌ها» و «برنامه‌ریزی هوشمندانه»، او را به‌سوی تحلیل و تصمیم‌گیری آگاهانه هدایت نماید.

قرآن کریم نیز به‌عنوان برترین منبع تربیتی، پیش از دعوت مستقیم به تعقل، به «اصلاح نگرش» و زمینه‌سازی ذهنی می‌پردازد. خداوند در سوره انعام با به چالش کشیدن پندارهای مادی و مقایسه عرضی دنیا و آخرت، بستر را برای پرسش از چرایی عدم تعقل مهیا می‌سازد: ﴿وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ وَ لَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ (انعام: ۳۲). در واقع، این آیه با پیراستن ذهن از دلبستگی‌های مادی که مانع رؤیت حقیقت هستند، «زمینه‌سازی» لازم را برای به کار افتادن قوه عاقله انجام می‌دهد. سیره انبیا نیز بر همین مبنا استوار بوده است؛ آنان با شناسایی ظرفیت‌های وجودی انسان، ابتدا به «ساماندهی فکر» پرداختند تا عقل را از بند ماورای جهان ماده رها کرده و به فعلیت برسانند.

امام خامنه‌ای رحمته‌الله با ارائه یک مدل‌سازی عینی، اصل زمینه‌سازی را از یک مفهوم انتزاعی به یک «مدیریت راهبردی تربیتی» ارتقا می‌دهند. ایشان در تمثیلی دقیق، جامعه متریان (به‌ویژه جوانان) را به یک «رودخانه موج» تشبیه می‌کنند که برخورد با آن نیازمند سه مرحله کلیدی در راستای اصل زمینه‌سازی است:

۱. شناخت علمی ظرفیت‌ها: «اهمیت این رودخانه را بشناسید».
۲. نیازسنجی محیطی: «نقاط و مراکزی را که به آب این رودخانه احتیاج دارند، شناسایی کنید».
۳. کانال‌کشی و هدایت (برنامه‌ریزی): «برنامه‌ریزی و کانال‌کشی کنید و آب را به آنجایی که نیاز است، هدایت نمایید».

از منظر ایشان، زمینه‌سازی یعنی «راه را باز کردن» و «قرار دادن متاع گران‌بهای استعداد در نقطه نیاز»؛ فرآیندی که اگر با شیوه‌ای خردمندانه انجام شود، به آبادانی و نشاط فردی و اجتماعی منجر خواهد شد (بیانات در دیدار جوانان و فرهنگیان در مصالای رشت، ۱۳۸۰/۰۲/۱۲). بنابراین در تربیت عقلانی مدنظر معظم‌له، مربی در نقش یک «مهندس تربیتی»، وظیفه دارد با برنامه‌ریزی علمی، مسیر جریان سیال عقل را به‌سوی سدهای انرژی‌ساز (کمال انسانی) هدایت کند تا از هرز رفتن استعدادهای جلودگیری شود.

۲. اصل کارآمدسازی نیروی تعقل

در منظومه تربیت عقلانی، صرف وجود قوه عقل در نهاد متربی کافی نیست، بلکه این نیرو برای نیل به کارکردهای متعالی خود، نیازمند «فعلیت‌یافتن» و «تزاید کارآمدی» است. از منظر علمی، تفکر و تعقل فرآیندی است که در آن یادگیری‌های گذشته و حال به منظور دستیابی به اهداف مشخص، بازاریابی و سازماندهی می‌شوند؛ به گونه‌ای که اطلاعات دریافتی از محیط با نمادهای ذخیره‌شده در حافظه بلندمدت ترکیب شده و طبقه‌بندی می‌گردد (سیف، ۱۴۰۲: ۳۵۶). بر این اساس، «تقویت» در این ساحت به معنای انباشت سطحی معلومات نیست، بلکه مراد از آن، ارتقای توان تحلیل، تعمیق درک مفهومی و توانمندسازی متربی برای به‌کارگیری اندیشه در موقعیت‌های پیچیده و متغیر زندگی است.

قرآن کریم به‌عنوان برترین مربی، تقویت عقل را از طریق عرضه «آیات» و نشانه‌های آفاقی و انفسی دنبال می‌کند. خداوند با شرح نظام‌مند پدیده‌های هستی و سیر در زمین، خرد بشر را به

چالش می‌کشد تا از سطح ادراک حسی به مرتبه استنتاج عقلی ارتقا یابد: ﴿كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ (بقره: ۲۴۲). این شیوه بیانی، در واقع نوعی تمرین ذهنی برای تقویت قوه عاقله است. در سیره نبوی نیز مشاهده می‌کنیم که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله دعوت خود را با «اصلاح فکر» آغاز کردند؛ ایشان با مبارزه علیه افکار جاهلی، کوشیدند تا مادی‌اندیشی را به الهی‌اندیشی بدل کرده و از این طریق، قدرت تفکر جامعه را شکوفا سازند.

امام خامنه‌ای رحمته الله علیه با استناد به کلام امیرالمؤمنین علیه السلام در نهج البلاغه، غایت بعثت انبیا را «إثارة» یا همان شوراندن و استخراج گنجینه‌های خرد می‌دانند: «وَيُثِيرُوا لَهُمْ دَفَائِنَ الْعُقُولِ» (رضی، ۱۴۱۴ق: ۴۳). از منظر ایشان، عقل در وجود انسان همچون گنجی مدفون است که اگر استخراج نشود، انسان علی‌رغم دارا بودن آن، از گرسنگی معرفتی خواهد مرد. ایشان در تبیین ضرورت تقویت عقل، به دو کارکرد حیاتی اشاره می‌کنند:

۱. عقل به مثابه «عقال» (کنترل‌گر): با استناد به حدیث نبوی «إِنَّ الْعُقْلَ عِقَالٌ مِنَ الْجَهْلِ» (نوری، ۱۴۰۸ق: ۸۳/۱)، ایشان معتقدند عقل تقویت‌شده، ریسمانی است که مانع حرکت انسان با جهالت می‌شود. ایشان نفس انسان را به «شروترترین چهارپایان» تشبیه می‌کنند که اگر توسط عقل مهار نشود، سرگردان شده و مشکلات فراوانی در زندگی شخصی و اجتماعی ایجاد می‌کند؛ لذا تقویت نیروی تعقل در جامعه، «حلال مشکلات» و معیار اصلی دین‌داری و عبودیت است.

۲. عقل به مثابه ابزار گذار از تردید: ایشان در نکته‌ای ظریف، اصل وجود شک و شبهه را لزوماً مذموم نمی‌دانند، بلکه وظیفه مربی را تقویت عقل برای تبدیل این شک به یقین معرفی می‌کنند. ایشان با استناد به روایتی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله که وسوسه ذهنی یک فرد جستجوگر را «عین ایمان» دانستند - «ذَلِكَ وَ اللَّهِ مَحْضُ الْإِيمَانِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۲/۴۲۵) - تأکید می‌کنند که تقویت عقل باید به گونه‌ای باشد که مربی در بن‌بست‌های فکری نماند و با تلاش و جستجو به نقطه‌ای یقین‌آور برسد.

بنابراین، در نگاه معظم‌له، تقویت و به‌کارگیری نیروی عقل و خرد در جامعه یک «اصل تربیتی» است تا عقل به عنوان ملاک و معیار عمل قرار گیرد و انسان را از اعمال سفیهانه و دلبستگی‌های مادی بازدارد (بیانات، ۱۳۸۸/۰۴/۲۹).

۳. اصل تقویت قوه عبرت‌گیری

در ساحت تربیت عقلانی، «عبرت» تنها یک توصیه اخلاقی نیست، بلکه یک «سازوکار شناختی» پیچیده است که پیوند میان گذشته، حال و آینده را برقرار می‌سازد. واژه «عبرت» از ریشه «عبور» به معنای گذشتن از ظواهر حوادث و رسیدن به باطن و ریشه‌های آنهاست. اهمیت تربیتی این اصل در آن است که قوه عقل‌متری را به کار می‌اندازد؛ چرا که تا فرآیند تفکر و تحلیل بر روی یک پدیده صورت نگیرد، «عبرت» که همان نتیجه‌گیری راهبردی برای عمل است، حاصل نخواهد شد. در واقع، مربی در این مرحله با ترغیب‌متری به مطالعه سرگذشت پیشینیان، تأمل در شگفتی‌های طبیعت و تفکر در حوادث معاصر، او را از حصار تجربیات محدود شخصی خارج کرده و به پهنای تجربیات تاریخی بشر پیوند می‌دهد.

قرآن کریم به‌عنوان بزرگ‌ترین مربی بشر، در آیات متعدد بر این ضرورت تأکید کرده و مطالعه بی‌آمدهای رفتاری جوامع پیشین را بستری برای رشد عقلانی معرفی می‌کند. خداوند در آیه ۴۲ سوره روم، پیامبر ﷺ را مأمور می‌کند تا به مردم دستور دهد در زمین سیر کرده و با نگاهی تحلیل‌گر به عاقبت گذشتگان بنگرند: ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُّشْرِكِينَ﴾ (روم: ۴۲). تحلیل تربیتی این آیه نشان می‌دهد که هدف از سیر در زمین، مشاهده فیزیکی خرابه‌ها نیست، بلکه «تعقل در سنت‌های الهی» است؛ یعنی درک این حقیقت که چگونه شرک و انحراف، به فروپاشی تمدن‌ها منجر شد. از منظر علامه طباطبائی، این آیه تذکری است برای بازگشت به توحید از طریق مشاهده عینی جزای اعمال پیشینیان در همین دنیا (طباطبائی، ۱۳۹۰ق: ۱۶/۱۹۷).

امام خامنه‌ای رحمته‌الله با نگاهی جامع، عبرت‌آموزی را یک «عادت فکری» می‌داند که اسلام پیروان خود را بر آن تربیت می‌کند. ایشان با استناد به آیاتی نظیر «إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَعِبْرَةً» (آل عمران: ۱۳) و «فَاغْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ» (حشر: ۲)، عبرت را یک «درس زندگی» قلمداد می‌کنند که فراتر از تأمین معاش، برای آبادانی حیات دنیوی و اخروی ضروری است. ایشان در تبیین جنبه تربیتی این اصل، بر دو محور اساسی تأکید می‌ورزند:

۱. **پیوند عبرت با تقوا و صیانت عقلانی:** معظم‌له با استناد به کلام امیرالمؤمنین علیه السلام در نهج البلاغه می‌فرمایند: «این جمله نهج البلاغه خیلی مهم است که: «إِنَّ مِنْ صَرَحَتْ لَهُ الْعِبْرَةُ عَمَّا

بَيِّنْ يَدَيْهِ مِنَ الْمَثَلَاتِ؛ هر که بتواند رنج‌ها و بلاها و حوادث و سختی‌ها را به چشم عبرت ببیند: «حَجَزَتْهُ التَّقْوَى عَنْ تَقَحُّمِ الشُّبُهَاتِ» (رضی، ۱۴۱۴:ق: ۵۷)؛ آن قدر از بدی و زشتی و چیزهایی که انسان را دچار بدبختی و نابسامانی می‌کند، روی‌گردان می‌شود که حتی از شبهه‌های آن هم اجتناب خواهد کرد؛ چه رسد به خود آن. «هر که بتواند رنج‌ها و بلاها و حوادث و سختی‌ها را به چشم عبرت ببیند، تقوا او را از فرو رفتن در شبهات باز می‌دارد» (بیانات در دیدار جمعی از فرماندهان سپاه، ۱۳۷۴/۰۶/۲۹) از منظر تربیتی، این بدان معناست که عبرت‌آموزی، «قدرت پیش‌بینی عقلانی» متری را تقویت می‌کند تا قبل از گرفتاری در بن‌بست‌ها، راه صحیح را تشخیص دهد.

۲. پیوند عبرت با بصیرت‌افزایی: امام خامنه‌ای از «تاریخ معاصر» به عنوان یکی از بزرگ‌ترین صحنه‌های عبرت یاد می‌کنند. ایشان تطبیق تاریخی و مقایسه دوران پیش از انقلاب (با ویژگی‌هایی چون حکومت‌های فاسد و افق‌های بسته) با دوران پس از انقلاب را یک تمرین عقلانی برای درک تفاوت‌های تمدنی می‌دانند (بیانات در دیدار جمعی از فرماندهان سپاه، ۱۳۷۴/۰۶/۲۹). ایشان معتقدند جنگ هشت‌ساله و حوادث پس از آن، «صحنه‌های عبرت» هستند که مربی باید با تبیین صحیح آنها، قوه تشخیص و تحلیل متری را نسبت به جبهه‌بندی‌های حق و باطل تقویت کند. بنابراین، اصل عبرت‌آموزی در تربیت عقلانی مدنظر ایشان، به معنای تجهیز متری به یک «عقل تاریخی و تجربه‌گرا» است که با تأمل در آفرینش و حوادث بشری، زمینه‌ساز رشد پایدار قوه تعقل و استحکام اراده در مسیر حق می‌گردد.

۴. اصل اقناع عقلانی و برهان محوری در شناخت

برای تحقق تربیت عقلانی، ضروری است که متریبان از طریق معرفت استدلالی به شناخت دست یابند؛ به این معنا که با پیامدهای تفکر عالمانه و عقلانی در برابر آثار زبان‌بار تفکر جاهلانه و غیرعقلانی آشنا شوند. در نظام تربیتی مبتنی بر پرورش قوای فکری، متریبان باید به سخن گفتن و عمل کردن بر اساس علم و استدلال عقلانی ترغیب شوند و از اظهارنظر در امور غیرعلمی و غیرعقلانی پرهیز کنند؛ چراکه در غیر این صورت گرفتار جهل نظری و عملی خواهند شد. مربیان و والدین نیز به عنوان الگوی رفتاری، باید گفتار و رفتارشان مبتنی بر دلیل و بدون تناقض باشد. رعایت این اصل، ضمن تقویت روحیه منطق‌گرایی در متریبان، اعتماد آنان را نسبت به مربی افزایش داده و زمینه‌ساز تربیت عقلانی خواهد بود (رشیدی، ۱۳۹۸: ۳۳۲).

راه استدلال و برهان، گرچه راهی سخت و پریپیچ و خم است و تعلیم و تعلم آن نیاز به مقدمات زیادی دارد، ولی بهترین و محکم‌ترین راه برای افزایش شناخت و تعمیق باور در مخاطبان است. قرآن کریم و روایات معصومین (علیهم‌السلام) نه تنها پیمودن این راه را منع نکرده‌اند، بلکه علاوه بر تشویق به این راه، قسمت مهمی از برنامه‌های خود را بر همین معنای والا مبتنی ساخته‌اند. آیاتی که در قرآن کریم در باب توحید و معاد آمده است، چه آیاتی که قول مستقیم حق است، چه مطالبی که از قول انبیا به صورت آیه قرآن به وسیله حضرت حق نقل شده، گاهی تذکر به فطرت، گاهی توجه دادن به آثار حق در صحنه آفرینش و گاهی استدلال و برهان محض بر وجود معاد است. احتجاجات و مباحثی که در بهترین کتب روایی در باب توحید از پیامبر بزرگ و ائمه طاهرين (علیهم‌السلام) نقل شده، حاوی همین سه طریق و به خصوص طریق برهان و استدلال است (انصاریان، ۱۳۸۳: ۸۰/۱).

بنابراین، از اصولی که در تربیت عقلانی مورد انتظار است، لزوم معرفت استدلالی است. دلیل بر این مدعا، روشی است که خداوند متعال در قرآن کریم برای انتقال معارف خود به کار گرفته است؛ قرآن کریم برای بیان برخی از معارف دین از راه استدلال استفاده کرده است. به عنوان نمونه، برای اثبات یگانگی خداوند و نفی چندخدایی، آیات گوناگونی در قرآن کریم آمده است که از جمله آنها آیه ۲۲ سورة انبیا است. خداوند در این آیه می‌فرماید: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾ (انبیا: ۲۲)؛ «اگر در آن دو (آسمان‌ها و زمین)، خدایانی جز خدای یگانه می‌بود، قطعاً (آسمان‌ها و زمین) فاسد می‌شدند؛ پس منزّه است خداوندگار عرش از آنچه وصف می‌کنند». روشن است که این، یک نوع استدلال است و به اصطلاح منطقی، قیاس استثنایی اتصالی است. قیاس استثنایی در این آیه شریفه، به این شکل ترتیب یافته است: «اگر خدایانی غیر از الله می‌بودند، آسمان‌ها و زمین فاسد شده بود؛ ولی آسمان‌ها و زمین فاسد نشده‌اند؛ پس جز ذات الله هیچ خدای دیگری در عالم وجود ندارد».

در روایات نیز بر ضرورت بهره‌گیری از این روش برای هدایت و تعالی انسان‌ها تأکید شده است. امام حسن عسکری (علیه‌السلام) از جدّ بزرگوارش امام صادق (علیه‌السلام) نقل می‌کند که در حضور آن حضرت، سخن از جدال در دین به میان آمد و به نهی پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و ائمه معصومین (علیهم‌السلام) از آن اشاره شد. امام صادق (علیه‌السلام) فرمودند: این نهی به صورت مطلق نیست، بلکه تنها جدالی نهی شده که به روش صحیح نباشد. سپس به آیات قرآن استناد کرده و فرمودند: مگر نمی‌شنوید که خداوند می‌فرماید:

﴿وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ (عنکبوت: ۴۶) و نیز می‌فرماید: ﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ (نحل: ۱۲۵). در این دو آیه، خداوند امر می‌فرماید که با اهل کتاب مجادله‌ای نیکو و مبتنی بر استدلال و گفت‌وگوی منطقی داشته باشید. پس روشن است که آنچه ممنوع شده، جدال غیر احسن است، نه جدالی که بر پایه عقل و برهان استوار است. چگونه ممکن است خداوند جدال احسن را نهی کند، در حالی که پیامبرش مأمور می‌شود در برابر ادعای یهود و نصارا که می‌گفتند بهشت تنها از آن آنان است، بگوید: ﴿هَآئُوا بُرْهَانَكُمْ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ (بقره: ۱۱۱)؛ اگر راست می‌گویید، دلیلتان را بیاورید. در اینجا قرآن، صدق و ایمان را همراه با برهان قرار داده و دلیل همان چیزی است که در جدال احسن به کار می‌رود.

از امام صادق علیه السلام سؤال شد که جدال غیر احسن چیست، فرمودند: آن است که با فردی اهل باطل به مناظره پردازی، او دلیلی نادرست بیاورد و تو نتوانی با منطق و استدلال پاسخ گویی، و تنها به این اکتفا کنی که سخن او را قبول نداری، بی‌آنکه دلیلی ارائه کنی. یا آنکه طرف مقابل، سخنی حق بر زبان آورد ولی قصد دارد از آن برای هدفی نادرست بهره گیرد، و تو به دلیل ناتوانی در پاسخ، آن سخن حق را نیز انکار نمایی. این رفتار بر شیعیان من حرام است؛ چراکه موجب فتنه و انحراف افراد ضعیف‌الایمان می‌شود و اهل باطل با استناد به ضعف استدلال چنین افرادی، برای ادعای باطل خود دلیل می‌تراشند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵: ۳/۲۹۰).

امام خامنه‌ای علیه السلام نیز با توجه به اهتمام قرآن کریم و روایات معصومین علیهم السلام به لزوم معرفت استدلالی برای افزایش شناخت در انسان، یکی از راه‌های تربیت عقلانی در افراد را آگاهی‌بخشی از طریق استدلال بیان می‌کنند و در این زمینه می‌فرمایند: «وقتی کسی بچه کوچکی را در اختیار دارد که باید او را تربیت بکند، با تکان دادن شلاقی یا با یک آخمی یا احیاناً با زدن او را ارشاد می‌کند، اما وقتی کودک بزرگ شد، به‌صورت جوانی شد، دیگر معلم و آموزگار او برای ارشاد و هدایت او کتکش نمی‌زند؛ دیگر کتک برای او معنی ندارد؛ او حالا می‌فهمد، [لذا] باید او را با فهماندن‌ها و استدلال‌ها به راه آورد» (خامنه‌ای، ۱۳۹۹: ۵).

بنابراین، طبق گفته ایشان، در تربیت عقلانی مربی باید برای ارشاد و هدایت متربی از معرفت استدلالی استفاده نماید تا سبب الگوگرفتن متربیان گردد. در جای دیگر، از برترین مربی انسان‌ها و

الگوی جهانیان در تربیت، یعنی حضرت علی (علیه السلام) مثال می‌زنند که ایشان حتی در مخالفت با دشمنانشان نیز از استدلال استفاده می‌کردند: «یکی از خصوصیات امیرالمؤمنین در مشی سیاسی‌اش این بود که با دشمنان خود و مخالفان خود با استدلال حرف می‌زد و استدلال می‌کرد. در نامه‌هایی که حتی به معاویه نوشته است - با اینکه دشمنی بین معاویه و امیرالمؤمنین شدید بود، درعین حال او نامه می‌نوشت، اهانت می‌کرد، حرف‌های خلاف می‌گفت - استدلال می‌کرد بر اینکه روش تو غلط است. با طلحه و زبیر که آمدند با امیرالمؤمنین بیعت کردند - اینها به‌عنوانی که می‌خواهیم عمره برویم، از مدینه خارج شدند، رفتند به طرف مکه. امیرالمؤمنین مراقب بود، از اول هم گفت که اینها قصدشان عمره نیست. رفتند و کارهایی کردند؛ حالا تفصیلش زیاد است - حضرت این‌جور می‌فرماید: «لَقَدْ نَقَمْتُمَا يَسِيرًا وَ أَزْجَأْتُمَا كَثِيرًا» (رضی، ۱۴۱۴ق: ۳۲۱)؛ شما یک چیز کوچک را وسیله و مایه اختلاف قرار دادید، این همه نقاط مثبت را ندیده گرفتید؛ دم از دشمنی می‌زنید، دم از مخالفت می‌زنید» (خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۱۳۸۸/۰۶/۲۰).

۵. اصل هم‌سویی برهان و ایمان در صیانت و پویایی عقل

در دیدگاه امام خامنه‌ای (مدظله العالی)، کمال خردورزی تنها در گرو داشتن قدرت استدلال نیست، بلکه در جهت‌گیری صحیح این قدرت نهفته است. ایشان وجه تمایز اندیشه خود را در این نکته بیان می‌کنند که تربیت عقلانی باید هم به «قوة تعقل» و هم به «جهت به‌کارگیری» آن توجه داشته باشد؛ چرا که عقل فاقد جهت، می‌تواند به ابزاری در خدمت مقاصد شوم تبدیل شود. بر این اساس، این اصل بر هم‌سویی «معرفت استدلالی» (برهان) و «معرفت ایمانی» (باور قلبی) برای نیل به سعادت تأکید می‌ورزد.

معرفت استدلالی در فرایند تربیت، نقش «صیانت» و محافظت از مرزهای عقیدتی را بر عهده دارد. امام خامنه‌ای این نوع معرفت را به منزله یک «ستون یا دیوار مستحکم» معرفی می‌کنند که انسان به آن تکیه می‌دهد تا خیالش از بابت وسوسه‌ها و دغدغه‌های فکری آسوده باشد. از منظر تربیتی، اگرچه ایمان مایه حرکت است، اما به دلیل امکان بروز خدشه و تردید در باورها، انسان به استدلال احتیاج دارد تا خود را به «جای امن» برساند. در واقع، برهان راه تردید را بر انسان می‌بندد و اجازه نمی‌دهد دیگران در مبانی فکری او تزلزل ایجاد کنند. این جایگاه صیانتی، زیربنای لازم را برای آرامش ذهنی متری می‌سازد (گفت‌و شنود صمیمانه با جوانان، ۱۳۷۶/۱۱/۱۴).

اگرچه برهان راه تردید را می‌بندد، اما آنچه انسان را در میدان‌های سخت زندگی به «پویایی» و حرکت وامی‌دارد، معرفت ایمانی است. امام خامنه‌ای تأکید دارند که «آن چیزی که انسان را نجات می‌دهد و به حرکت وامی‌دارد، همان معرفت ایمانی است». ایشان برای تبیین این پویایی، به سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در تربیت «ابوذر» اشاره می‌کنند؛ پیامبر صلی الله علیه و آله تنها با بیانِ براهینِ خشک فلسفی مانند برهان او را متحول نکردند، بلکه با بیانِ پرجاذبه و نورانیتِ ایمان، اعتقادی سرشار از «محبت، جاذبه، شور و عشق» در دل او کاشتند که او را به حرکت در مسیر حق واداشت.

هم‌سویی برهان و ایمان در قرآن کریم نیز به وضوح دیده می‌شود. خداوند در آیه ۱۱۸ سوره بقره تصریح می‌فرماید که آیات و نشانه‌های الهی برای همگان بیان شده است، اما تنها کسانی که در مرتبه «یقین و ایمان» هستند از این استدلال‌ها و نشانه‌ها بهره می‌برند: «قَدْ بَيَّنَّا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ» (بقره: ۱۱۸). علامه طباطبایی در تفسیر این آیه تبیین می‌کند که آیات وحیانی بسیار روشن هستند، اما از آنها بهره نمی‌گیرند «مگر مردمی که به آیات خدا یقین و ایمان داشته باشند»؛ چرا که دل‌های منکران در پس پرده جهل، عصبیت و عناد قرار دارد و حتی روشن‌ترین براهین نیز در آنها پویایی ایجاد نمی‌کند (طباطبایی، ۱۴۰۲ق: ۲۶۴/۱). بنابراین، پویایی عقل و قدرت استنتاج صحیح از آیات، در گرو وجود معرفت ایمانی است.

بنابراین ایمان پیونددهنده حقیقی «علم» و «عمل» است. در تربیت عقلانی، مربی موظف است با برنامه‌ریزی دقیق، علاوه بر تقویت قوای منطقی و برهانی متربی، زمینه‌ای را فراهم کند که این شناخت به یک «باور قلبی مستحکم» تبدیل شود. فرد با ایمان تحت تأثیر این اصل، به دنبال «علم نافع» و «عمل صالح» می‌رود؛ چرا که عقل او توسط ایمان جهت‌دهی شده و از اعمال سفیهانه بازداشته شده است. تحقق این هم‌سویی میان برهان و ایمان، به معنای سپردن «مشعل خرد» به دست انسان است تا راه را تشخیص داده و با نیروی ایمان، قادر به طی کردن آن باشد (رشیدی، ۱۳۹۸: ۳۵۸).

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تبیین اصول تربیت عقلانی در منظومه فکری امام خامنه‌ای رهبر و تطبیق آن با آموزه‌های وحیانی انجام شد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که تربیت عقلانی در این نگاه، فراتر از یک آموزش صرف منطقی، فرایندی وجودشناختی برای «ولادت بخشیدن به حقیقت انسان» و شکوفاسازی چشمه‌های درونی خرد است. عقل در این نظام، «رسول باطنی» و معیار غایی عبودیت و سعادت است که پرورش آن بر تمامی ساحت‌های تربیتی تقدم رتبی دارد.

در پاسخ به پرسش از اصول بنیادین در تربیت عقلانی، پنج اصل کلیدی استخراج و تحلیل شد:

۱. **اصل تسهیل‌گری و بسترآفرینی:** تربیت عقلانی با مدیریت راهبردی ظرفیت‌ها آغاز می‌شود. مربی در این مرحله، نه خالق کمال، بلکه مهندسی است که با «بسترسازی علمی»، فضا را برای انتخاب آزادانه و آگاهانهٔ مربی فراهم می‌سازد.

۲. **اصل کارآمدسازی نیروی تعقل:** تقویت عقل به معنای انباشت اطلاعات نیست، بلکه به معنای «شوراندن و استخراج گنجینه‌های مدفون خرد» است. عقل تقویت‌شده در این نگاه، حکم «مشعل خرد» و «عقال جهل» را دارد که انسان را از اعمال سفیهانه بازداشته و به‌سوی یقین هدایت می‌کند.

۳. **اصل تقویت قوهٔ عبرت‌گیری:** این اصل یک سازوکار شناختی برای عبور از پدیدارها به سمت باطن و درک «سنن الهی» است. عبرت‌گیری عقل را از حصار زمان حال آزاد کرده و با پیوند دادن تقوا به صیانت عقلانی، قدرت پیش‌بینی و تحلیل حوادث را در مربی ارتقا می‌دهد.

۴. **اصل اقناع عقلانی و برهان‌محوری در شناخت:** گذار از تقلید به تحقیق، جوهرهٔ این اصل است. قرآن کریم با استفاده از براهین منطقی، الگویی را ارائه می‌دهد که در آن مربی باید با «تفهیم» جایگزین «تحمیل» شده و اتقان علمی را زیربنای باورهای مربی قرار دهد.

۵. **اصل هم‌سویی برهان و ایمان:** وجه تمایز و نقطهٔ اوج تربیت عقلانی در اندیشهٔ معظم‌له، پیوند میان «صیانت» و «پویایی» است. اگر برهان (استدلال) نقش ستون و دیوار مستحکم را برای بستن راه تردید ایفا می‌کند، ایمان همان موتور محرک و پیشرانی است که شناخت را به «عمل صالح» و حرکت تمدنی تبدیل می‌نماید.

در نهایت، نتایج نشان می‌دهد که در دیدگاه تربیتی امام خامنه‌ای، مربی موظف است عقل را به‌عنوان «ملاک و مرجع» در جامعه نهادینه کند. این نظام تربیتی با تکیه بر هدایت قرآنی، انسانی را پرورش می‌دهد که نه تنها در ساحت نظر دارای قدرت استدلال و اتقان علمی است، بلکه در ساحت عمل نیز با بهره‌گیری از نورانیت ایمان و بصیرت حاصل از عبرت، قادر به بن‌بست‌شکنی در مسیر کمال و نیل به حیات طیبه است.

منابع

- قرآن کریم.
- احسانی، محمد، تربیت عقلانی از منظر قرآن کریم، چاپ اول، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۳ ش.
- اعرافی، علیرضا، فقه تربیتی، چاپ سوم، قم: مؤسسه اشراق و عرفان، ۱۳۹۵ ش.
- انصاریان، حسین، تفسیر و شرح صحیفه سجادیه، چاپ اول، قم: دارالعرفان، ۱۳۸۳ ش.
- بنی‌هاشمی، سید محمد و مقدس، سعید، درآمدی بر تربیت عقلانی، چاپ دوم، تهران: منیر، ۱۳۹۲ ش.
- بهشتی، سعید، روش‌های تربیت عقلانی در سخنان امام علی علیه السلام، مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، شماره ۴، ۱۳۷۹ ش.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و درر الکلم، تحقیق سید مهدی رجائی، چاپ دوم، قم: دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۱۰ ق.
- جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی قرآن کریم: مراحل اخلاق در قرآن، چاپ هفتم، قم: اسراء، ۱۳۸۶ ش.
- خامنه‌ای، سید علی، منشور حکومت علوی؛ شرح هفت خطبه نهج‌البلاغه، چاپ سوم، تهران: انقلاب اسلامی، ۱۳۹۹ ش.
- خمینی، روح‌الله، شرح حدیث جنود عقل و جهل، چاپ سیزدهم، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته الله علیه، ۱۳۸۹ ش.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳ ش.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، چاپ اول، بیروت - دمشق: دار القلم، ۱۴۱۲ ق.
- رشیدی، شیرین، آموزه‌های تربیت عقلانی بر اساس معرفت‌شناسی قرآنی، چاپ اول، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۸ ش.
- رضی، محمد بن حسن (شریف الرضی)، نهج‌البلاغه، تحقیق صبحی صالح، چاپ اول، قم: هجرت، ۱۴۱۴ ق.
- سیف، علی‌اکبر، روان‌شناسی پرورشی نوین، چاپ هشتاد و سوم، تهران: نشر دوران، ۱۴۰۲ ش.

طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، بیروت: مؤسسة الأعلیٰ للمطبوعات، ۱۴۰۲ق.

طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی، چاپ پنجم، قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ش.

کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحار الأنوار، چاپ دوم، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.

مصباح یزدی، محمدتقی، اخلاق در قرآن، چاپ هفتم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ره، ۱۳۸۳ش.

مصباح یزدی، محمدتقی، فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، چاپ سوم، تهران: انتشارات مدرسه، ۱۳۹۴ش.

مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ش.

مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، چاپ اول، قم: مدرسه الإمام علی بن أبی طالب علیه السلام، ۱۳۸۵ش.

ملکی، حسین، تربیت عقلانی در نهج البلاغه و دلالت های آموزشی آن، مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، شماره ۴، ۱۳۷۹ش.

نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البیت، ۱۴۰۸ق.

سایت دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه ای ره، <https://farsi.khamenei.ir>.

References

- al-Qur'ān al-Karīm (The Noble Qur'ān).
- Anṣāriyān, Ḥusayn, Tafsīr wa Sharḥ-i Ṣaḥīfah-yi Sajjādiyyah (Interpretation and Commentary on al-Ṣaḥīfah al-Sajjādiyyah), 1st ed., Qom: Dār al-'Irfān, 1383 SH (2004 CE).
- A'rāfi, 'Alī Riḍā, Fiqh-i Tarbiyatī (Educational Jurisprudence), 3rd ed., Qom: Mu'assasah Ishrāq wa 'Irfān, 1395 SH (2016 CE).
- Banī Hāshimī, Sayyid Muḥammad, and Sa'īd Muqaddas, Darāmadī bar Tarbiyat-i 'Aqlānī (An Introduction to Rational Education), 2nd ed., Tehran: Munīr, 1392 SH (2013 CE).
- Beheshti, Sa'īd, "Methods of Rational Education in the Sayings of Imam 'Alī," Applied Issues in Islamic Education, no. 4, 1379 SH (2000 CE).
- Dehkhodā, 'Alī Akbar, Lughat-Nāmah-yi Dehkhodā (Dehkhodā Dictionary), 1st ed., Tehran: University of Tehran, 1373 SH (1994 CE).
- Iḥsānī, Muḥammad, Tarbiyat-i 'Aqlānī az Manẓar-i Qur'ān-i Karīm (Rational Education from the Perspective of the Holy Qur'ān), 1st ed., Qom: Research Institute for Islamic Culture and Sciences, 1393 SH (2014 CE).
- Jawādī Āmulī, 'Abdullāh, Tafsīr Mawḍū'ī-yi Qur'ān-i Karīm: Marāḥil-i Akhlāq dar Qur'ān (Thematic Interpretation of the Holy Qur'ān: Stages of Ethics in the Qur'ān), 7th ed., Qom: Isrā', 1386 SH (2007 CE).
- Khāmene'ī, Sayyid 'Alī, Manshūr-i Ḥukūmat-i 'Alawī: Sharḥ-i Haft Khuṭbah-yi Nahj al-Balāghah (The Charter of 'Alī's Government: Commentary on Seven Sermons of Nahj al-Balāghah), 3rd ed., Tehran: Islamic Revolution Publications, 1399 SH (2020 CE).
- Khomeinī, Rūḥ Allāh, Sharḥ-i Ḥadīth-i Junūd-i 'Aql wa Jahl (Commentary on the Tradition of the Forces of Reason and Ignorance), 13th ed., Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, 1389 SH (2010 CE).
- Kulaynī, Muḥammad ibn Ya'qūb, al-Kāfī (The Sufficient), ed. 'Alī Akbar Ghaffārī and Muḥammad Ākhūndī, 4th ed., Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1407 AH (1986 CE).
- Majlisī, Muḥammad Bāqir ibn Muḥammad Taqī, Biḥār al-Anwār (Seas of Lights), 2nd ed., Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 1403 AH (1983 CE).
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir, Akhlāq dar Qur'ān (Ethics in the Qur'ān), 1st ed., Qom: Madrasat al-Imam 'Alī ibn Abī Ṭālib, 1385 SH (2006 CE).

- Miṣbāḥ Yazdī, Muḥammad Taqī, Akhlāq dar Qur'ān (Ethics in the Qur'ān), 7th ed., Qom: Imam Khomeini Institute for Education and Research, 1383 SH (2004 CE).
- Miṣbāḥ Yazdī, Muḥammad Taqī, Falsafah-yi Ta'lim wa Tarbiyat-i Islāmī (Philosophy of Islamic Education), 3rd ed., Tehran: Madreseh Publications, 1394 SH (2015 CE).
- Mulkī, Ḥusayn, Tarbiyat-i 'Aqlānī dar Nahj al-Balāghah wa Dalālat-hā-yi Āmūzishī-yi Ān (Rational Education in Nahj al-Balāghah and Its Educational Implications), Applied Issues in Islamic Education, no. 4, 1379 SH (2000 CE).
- Muṣṭafawī, Ḥasan, al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur'ān (A Study of the Words of the Qur'ān), 1st ed., Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, 1368 SH (1989 CE).
- Nūrī, Ḥusayn ibn Muḥammad Taqī, Mustadrak al-Wasā'il wa Mustanbiṭ al-Masā'il (Supplement to al-Wasā'il and Deducer of Legal Issues), 1st ed., Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt, 1408 AH (1988 CE).
- Raḍī, Muḥammad ibn Ḥasan (al-Sharīf al-Raḍī), Nahj al-Balāghah (The Peak of Eloquence), ed. Ṣubḥī Ṣāliḥ, 1st ed., Qom: Hijrat, 1414 AH (1993 CE).
- Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad, Mufradāt Alfāz al-Qur'ān (Vocabulary of the Words of the Qur'ān), 1st ed., Beirut-Damascus: Dār al-Qalam, 1412 AH (1991 CE).
- Rashīdī, Shīrīn, Āmūzah-hā-yi Tarbiyat-i 'Aqlānī bar Asās-i Ma'rifatshināsī-yi Qur'ānī (Rational Educational Teachings Based on Qur'ānic Epistemology), 1st ed., Qom: Bustān-i Kitāb, 1398 SH (2019 CE).
- Sayf, 'Alī Akbar, Ravānshināsī-yi Parvarishī-yi Navīn (Modern Educational Psychology), 83rd ed., Tehran: Dūrān Publishing, 1402 SH (2023 CE).
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn, al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Balance in the Interpretation of the Qur'ān), 2nd ed., Beirut: Mu'assasat al-A'lamī li-al-Maṭbū'āt, 1402 AH (1982 CE).
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn, Tarjumah-yi Tafsīr al-Mīzān (Translation of Tafsīr al-Mīzān), trans. Sayyid Muḥammad Bāqir Mūsawī, 5th ed., Qom: Islamic Publications, 1374 SH (1995 CE).
- Tamīmī Āmadī, 'Abd al-Wāḥid ibn Muḥammad, Ghurar al-Ḥikam wa Durar al-Kalim (Exalted Aphorisms and Pearls of Speech), ed. Sayyid Maḥdī Rajā'ī, 2nd ed., Qom: Dār al-Kutub al-Islāmī, 1410 AH (1989 CE).
- Office for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Sayyid 'Alī Khāmene'ī, Official Website: farsi.khamenei.ir.